

*El Compendium Graecarum Institutionum de
Ledesma i la gramàtica de Làscaris*
*Ledesma's Compendium Graecarum Institutionum
and Lascaris' Grammar*

Jordi Redondo
Universitat de València

Fecha de recepció: 15/06/13
Fecha de aceptació: 21/09/13

Ledesma: formació, trajectòria professional i obra

El valencià Miquel Jeroni Ledesma, nat a les primeries del segle XVI al si d'una família de menestrals, fou un humanista i hel·lenista d'alta volada, la prematura mort del qual el 1547 molt probablement va privar la nostra universitat d'una empenta decisiva per als estudis de grec. Ledesma havia estudiat amb Cosme Damià Çavall, catedràtic de grec entre els anys 1524 i 1530, i també amb Joan Andreu Estrany. Va obtenir els títols de mestre en arts el 1531, i de mestre i doctor en medicina, respectivament el 1535 i el 1536.¹ Es va dedicar en principi a la professió mèdica, però va ésser nomenat catedràtic de grec el 1531, sembla que arran de la purga produïda després de les Germanies, i afavorit pel fet que son pare, un artesà barreter, s'hagués arrengrerat amb els partidaris de la noblesa.² El nostre Ledesma va sovintejar el contacte amb l'aristocràcia valenciana, i hi va trobar des del 1539 el patrocini de Na Mencía de Mendoza, duquesa de Calàbria. Com

¹ J. Gallego & A. Felipo, «Grados concedidos por la Universidad de Valencia entre 1526 y 1561», *Analecta Sacra Tarraconensia* 55-56, 1982-1983, 7-106, pp. 64, 98 i 105, amb les dates exactes de 13 de març del 1531, 4 de maig del 1535 i 2 de maig del 1536.

² V. Ximeno, *Escritores del reyno de Valencia I*, València 1747, pp. 99-100, on segueix J.B. Anyes, *Apologia in defensionem virorum illustrium equestrum, bonorum civium Valentinarum, in civilem Valentini populi seditionem quam vulgo Germaniam olim appellarunt*, València 1553, f. 28b.

a catedràtic de grec de la universitat de València, Ledesma no va tenir gaires classes: només el curs 1537-1538 va aconseguir fer-ne dues de diàries. A la seua pràctica docent solia llegir textos d'Hipòcrates i de Galè, a causa del vincle entre el coneixement de la llengua grega i el correcte exercici de la medicina, tret característic de l'hel·lenisme a la universitat valentina des del mestre de Ledesma, el ja esmentat Çavall.³ Tot i l'interès que presenta la conjunció de medicina i filologia grega, a aquest treball ens limitarem a un tema més concret, el d'algunes particularitats de la gramàtica de Ledesma.

A l'obra de Ledesma destaquen tres títols principals, en primer lloc el seu *Graecarum institutionum compendium, a Michaële Hieronymo Ledesma Valentino medico conscriptum*, editat per Joan Mey a València l'any 1545; segonament, *De pleuritide commentariolus*, aparegut a València amb el mateix impressor el 1546; finalment, el traspàs de Ledesma l'impedi de donar a la impremta una traducció completa del Cànon d'Avicena, de la qual només va aparèixer la *Prima primi Canonis Avicennae sectio, Michaële Hieronymo Ledesma Valentino medico et interprete et enarratore*, València, Joan Mey, 1547.

La tradició espanyola de l'ensenyament del grec antic

Una docència rigorosa, autoritzada de la llengua grega antiga a Espanya no s'inicia fins a l'arribada des d'Itàlia, on havia treballat amb Aldo Manuzio, de l'editor cretenc Dimitris Duques a Alcalà, l'any 1513, per tal de no només supervisar l'edició de la *Biblia Políglota* del cardenal Cisneros, ans també de formar hel·lenistes. Tanmateix, Duques es va trobar amb una incòmoda inòpia tant material com espiritual, perquè a l'escasessa de llibres s'unia la incomprensió de les autoritats. Obligat a pagar de la seua butxaca, el 1514, una edició de Museu i una altra dels *Ἐρωτήματα* de Crisoloràs, Duques acabaria tornant a Itàlia. A ell es deu, doncs, la introducció de la primera gramàtica grega, la de l'esmentat Crisoloràs.

³ Sobre l'abundor dels textos mèdics, en relació amb els programes d'ensenyament del grec i també, com no, de l'interès intrínsec per Hipòcrates i Galè, vegeu M.T. Amado Blanco & A. Pereiro Pardo, «Las ediciones greco-latinas del siglo XVI de la Biblioteca de la Universidad de Santiago», *EC* 29, 1987, 65-74, pàg. 67. V. Navarro Brotons, «Humanismo y ciencia en la Universidad de Valencia en el siglo XVI», en F. Grau, X. Gómez, J. Pérez Durà & J.M. Estellés (eds.), *La Universitat de València i l'Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i al Nou Món*, València 2003, 159-176.

Va substituir Dimitris Duques a Alcalá, el 1519, Hernán Núñez de Guzmán, anomenat el Pinciano. En prendre partit per la revolta de las Comunidades, va abandonar Alcalá, tot i que des del 1523 fou de bell nou catedràtic, ara a Salamanca. Malgrat la seua expertesa en la llengua grega, que havia après a Itàlia, Núñez no va donar a la impremta cap gramàtica. Per una carta seua sabem que disposava de les gramàtiques de Teodor de Gaza i de Manuil Moscòpulos.⁴

El tercer nom dins aquesta tradició primerenca és el de Francisco de Vergara, que estudià a Alcalá amb Duques i reemplaçà el Pinciano arran de la revolta de las Comunidades. A Vergara es deu una notabilíssima gramàtica grega, *De Graecae Linguae Grammatica libri quinque*, Alcalá de Henares 1537, i a més a més força extensa —més de quatre-centes pàgines a les edicions de París—.⁵ Ens hi referirem més endavant, en tractar de la gramàtica de Ledesma.

A Salamanca, el primer professor de grec fou el portuguès Arias Barbosa, nomenat catedràtic el 1495.⁶ No hi hagué, però, una pràctica d'edició de mètodes d'ensenyament de la llengua fins a les publicacions de Gonzalo Correas, ja al segle XVII.⁷

La gramàtica de Làscaris

La gramàtica de Constandinos Làscaris (1434-1501) és sense cap de dubte l'obra més famosa d'un humanista d'excepció.⁸ Ell

⁴ A. Domingo Malvadi, «La correspondencia del Pinciano», en J. Signes Codoñer, C. Codoñer Merino & A. Domingo Malvadi, *Biblioteca y epistolario de Hernán Núñez de Guzmán (el Pinciano): una aproximación al humanismo español del siglo XVI*, Madrid 2001, 219-377, pàg. 295.

⁵ F. de Vergara, *De Graecae linguae grammatica libri quinque*, Alcalá 1537, amb 253 pàgines; *De omnibus Graecae linguae grammaticae partibus libri quinque*, París 1550 i 1557, amb 463 i 438 pàgines, respectivament.

⁶ J. López Rueda, *op. cit.*, pàg. 53; V. Bécares Botas, «Las humanidades griegas», en L.E. Rodríguez-San Pedro Bezares (coord.), *Historia de la universidad de Salamanca III-2. Saberes y confluencias*, Salamanca 2006, 757-775.

⁷ G. Correas, *Prototypi in Graecam Linguam Grammatici Canones*, Salamanca 1600, i *Trilingüe de las tres lenguas, castellana, latina y griega, todas en romanze*, Salamanca 1627.

⁸ Sobre la vida de Làscaris, vegeu A. De Rosalia, «La vita di Constantino Lascaris», *Archivio storico siciliano* 9, 1957-1958, 20-70; D.J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mss., 1962; T. Martínez Manzano, *Konstantinos Laskaris. Humanist, Philologe, Lehrer, Kopist*, Hamburg 1994; *Constantino Lascaris, semblanza de un humanista bizantino*, Madrid 1998.

i el seu parent Andreas Ianis —erròniament considerat per molts com el seu germà— descendien de la dinastia dels emperadors de Nicea (1204-1261), precisament la que va impulsar tota una regeneració humanística de la cultura bizantina, d'acord amb una política àulica d'impuls a la ciència i a les arts. Més encara, resulta significatiu que una probable etimologia del cognom sigui la que el fa derivar del substantiu δάσκαρος, variant capadòcia de δάσκαλος, *mestre*.⁹

El jove Constandinos Làsclaris va estudiar al Katholikòn Musio de Constantinoble sota la direcció de Ianis Argiròpulos. Amb la caiguda de la ciutat salvà la vida al preu d'esdevenir esclau, però aviat fou redimit i va poder establir-se a Corfú primer i a Itàlia després. A partir del 1460 el trobem a Milà, on el duc Federico Sforza li va confiar l'educació de la seua filla Ippolita, futura muller d'Alfons II, amb qui va casar l'any 1465, i per tant reina de Nàpols. Més tard es va transferir a les universitats de Roma, Nàpols i finalment Messina, on va romandre des del 1468 fins a la seua mort, el 15 d'Agost del 1501.

Qüestió cabdal per al present treball és la difusió de l'obra de Làsclaris, així com, paral·lelament, la dels avatars de la seua biblioteca. Si la primera té com a referent principal els *Ερωτήματα*, de què tot seguit parlarem, la biblioteca va tenir com a destinataris diversos indrets tant d'Itàlia¹⁰ com especialment de la península Ibèrica.¹¹ Fou el 1679 quan una bona part de la biblioteca lasclariana va passar a disposició de la corona espanyola, i a dia d'avui es conserven a la Biblioteca Nacional de Madrid. Tanmateix, per la relació de Messina amb la Corona d'Aragó, no hauria d'estranyar que ben d'hora part d'aquesta col·lecció passés a València. De fet, la biblioteca de la Universitat conserva tres còdexs de molt semblant origen: els manuscrits 49, *Tabula in librum Sancti Augustini De civitate*, copiat el 1464, i 891, *Publi Vergilii Maronis opera*, copiat el 1465, foren propietat d'Ippolita Sforza, mentre que el 768, *Publii Vergilii Maronis Opera*, copiat el 1450 i decorat a Nàpols el

⁹ D.I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, Londres 1968, pàg. 139.

¹⁰ G. Mercati, *Per la storia dei manoscritti greci di Genova*, Ciutat del Vaticà 1935, pp. 160-161; R. Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale. Histoire, classement, paléographie*, Ciutat del Vaticà 1955, pàg. 18, n. 3 i 49.

¹¹ Vegeu al respecte J. Iriarte, *Regiae Bibliothecae Matritensis Codices n.s. I*, Madrid 1769, pp. 290 ss.

1465, pertangué a un altre preceptor de la princesa, Baldo Martorelli. Tots tres tenen en comú el fet de tractar-se d'autèntiques obres d'art, a causa dels magnífics miniats que els adornen. No hi ha cap dubte que formaven part de la biblioteca personal que Ippolita s'endugué a Nàpols, i que després va engruixir els fons de la col·lecció del duc de Calàbria; ço és, la mateixa que va tenir al seu abast Ledesma especialment a partir del 1538, quan el duc va deposar Na Mencía de Mendoza.

L'obra fonamental de Làscaris és la seua gramàtica, que té com a títol el d'*Ερωτήματα*, ço és, *Qüestions*, però també el d'*Επιτομή τῶν ὀκτώ λόγου μερῶν*. Ara bé, aquest segon títol era només el del primer volum. *L'editio princeps* va aparèixer a Milà el 30 de Gener del 1476 a la impremta de Dionigi Paravicino i a cura del cretenc Demetri Damilàs.¹² L'obra anava dedicada a Ippolita Sforza. El títol d'*Ερωτήματα* respon a la tradició bizantina, a la qual sovintejaven els manuals organitzats com a promptuaris de preguntes i respostes, com ara els de Manuil Crisoloràs i Manuil Moscòpulos, i que reproduïen la pràctica de l'ensenyament gramatical.¹³ La gramàtica lascariana va gaudir d'una gran acceptació, com ho demostra el fet que després del 1500 es varen fer nombroses reedicions.¹⁴

L'obra no pretenia assolir la categoria de l'originalitat, sinó que s'inseria dins la pràctica docent dels humanistes grecs.¹⁵ Així, la primera gramàtica grega editada, apareguda a Venècia el 1471, no passava d'ésser un *compendi de la gramàtica* greco-llatina de Crisoloràs, que Adam d'Ambergau va imprimir en llatí,

¹² Pretén que l'obra va ésser editada amb anterioritat Θ. Καλλίντζας, «Τὸ πρῶτο τυπωμένο Ἑλληνικὸ βιβλίον», *Νέα Ἔστια* 132, 1992, 1182-1185.

¹³ Vegeu al respecte R. Robins, *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*, Berlin & New York 1993; C.T. Mársico, «Revisión y renovación argumentativa en la gramàtica bizantina», *Faentia* 32-33, 2010-2011, 127-144.

¹⁴ Milà 1480, Vicenza 1489, 1489-1490 i 1491, Venècia 1494-1495 i 1500-1503, aquesta darrera a càrrec d'Aldo Manuzio.

¹⁵ Cf. R. Robins, *op. cit.*, pàg. 247, a propòsit d'algunes de les innovacions lascarianes: «His grammar follows the traditional lines now well established in Byzantine grammar books. It includes an account of the uses of the three oblique cases in their construction with verbs, pointing to differences in meaning correlated with differences in case. Though more discursive than Chrysoloras he is not a theoretician, and puts much of his effort into listing various classes of verbs in constructions with each case, and listing their major inflectional paradigms by reference to their first person singular forms, also taking note of some irregular verbs in the subclasses».

amb els termes oportuns en grec. Làscaris esmenta diversos autors de gramàtiques, Crisoloràs entre ells. La tasca de Làscaris fou fructífera, com ho demostra l'esplet dels seus alumnes, entre els quals Umberto Bolzanio, Matteo Caldo, Francesco Gianelli i Bernardo Riccio.

La gramàtica de Ledesma

La gramàtica de Ledesma suposa la primera contribució valenciana a la filologia grega. Esmentarem a tall d'informació tant l'epístola nuncupatòria dedicada a la duquesa de Calàbria, seguida d'una altra per als seus deixebles i que conté opinions ben interessants, com dues composicions poètiques, un epigrama inicial dedicat a Zoil, i un centó sobre la passió de Crist compost en hexàmetres homèrics.

El rerafons de l'epístola nuncupatòria reflecteix bé la situació enrarida per la qual passava l'Estudi General,¹⁶ per bé que Ledesma omet tota referència a la guerra de les Germanies i les seues conseqüències. En aquest context d'enfrontaments larvats, Ledesma dóna inici a l'epístola tot indicant com havia treballat per alguns anys en aquesta gramàtica, que presenta després de catorze anys d'exercici de la docència de la llengua grega.¹⁷ Més endavant apunta com l'edició es deu a la petició dels seus estudiants i companys, alhora que reconeix que veu la llum mercès al patrocini de la duquesa.¹⁸ Tampoc no hi falta l'al·lusió a la manca dels tipus llatins i grecs necessaris per a l'edició, que l'hauria impossibilitada sense la munificència de la dama patrocinadora.¹⁹

¹⁶ Vegeu al respecte F. Grau, «Miquel Jeroni Ledesma i Pere Joan Nunyes, dos hel·lenistes», en M. Peset (coord.), *Història de la Universitat de València. I. L'Estudi General*, València 2000, 321-328, pp. 324-325.

¹⁷ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 2r: *Quum me totos hos quattuordecim superiores annos publica conditione in Graeca lingua profitenda exercuerim, etc.*

¹⁸ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 3r: *Quum igitur proditurus in lucem esset libellus, tum ut communi fieret satis necessitati, quam in hac parte ausim affirmare fuisse nonb mediocrem, tum amicorum discipulorumque continuis postulationibus, tua imprimis occurrebat celsitudo, cui primogeniti huius mei patrociniū commendarem, ut sub fauore tuo nasceretur uagarique munitus posset.*

¹⁹ M.J. Ledesma, *op. cit.*, *ibid.*: *Quum et medius fidius iudicarem fato quondam effectum esse, ut quando haec nostra lucubratio non alto erat edenda nomine, quam ut prodesset bonarum litterarum cultoribus, deesset sane typorum tum Latinorum tum Graecorum copia, qua, licet iam Horatianum nouennium transgredere mur, possemus eam in lucem mittere, donec aurea tua saecula, quae ioam adsunt, aduentarent.*

Tot això dibuixa un escenari on hi ha lloc per a la polèmica, però també per a una aposta decidida per la instauració d'uns estudis caracteritzats per la vigoria i el rigor.

Els professors esmentats per Ledesma ajuden a situar també l'horitzó intel·lectual en què s'insereix la gramàtica: encara a l'epístola nuncupatòria, l'autor homenatja Joan Andreu Estrany, el filòsof Joan Gelida, l'hebraïsta i teòleg Jaume Ferruz i el catedràtic de retòrica Joan Navarro. Tant d'Estrany com de Gelida i Ferruz sabem que participaren activament en la renovació dels estudis.²⁰ Per tant, havia d'esperar-se que la gramàtica, fruit d'una elaboració dilatada en el temps i que no tenia com a fi la d'aconterar tothom, respongués a uns objectius en consonància amb els afanys d'un ben concret grup d'humanistes, compromès amb la regeneració dels ensenyaments de la universitat valentina.

Comparació entre ambdues obres

Les notes que ara segueixen s'han d'entendre com un primer atansament a la qüestió, amb l'objectiu d'oferir unes clares perspectives d'estudi, la conclusió del qual només es podria dur a terme després d'una anàlisi completa que no estem ara en condicions de fer, tot i que la contribució present hauria d'encoratjar la recerca.

De bell antuvi, s'ha de notar com la gramàtica de Ledesma està composta per tres volums, com la de Làscaris. L'ordenació dels continguts, però, no respon als mateixos criteris. També hi trobem diferències substancials pel que fa a l'explicació de capítols sencers, com ara els relatius a l'article i l'adverbi.²¹ Ara bé, si examinem més en detall les seccions corresponents advertirem similituds ben cridaneres: Làscaris distingeix, per exemple, adverbis de temps, qualitat, quantitat, agrupament, exhortació, divisió, excepció, ordre, igualdat, diferenciació i comparació.²² Ledesma introdueix moltes més categories, en distingir adverbis de temps, qualitat, lloc, costum, comparació, quanti-

²⁰ M.C. Bosch, «Espigueo en *De adserenda Hispanorum eruditione sive de viris Hispaniae doctis narratio apologetica* de A. Garcia Matamoros», en F. Grau, X. Gómez, J. Pérez Durà & J.M. Estellés (edd.), *op. cit.*, 367-376, pàg. 369.

²¹ C. Làscaris, *op. cit.*, pp. 96 (article) i 97 (adverbi); M.J. Ledesma, *op. cit.*, pp. 42-43 (adverbi) i 60-62 (article).

²² C. Làscaris, *op. cit.*, pàg. 97.

tat, divisió, excepció, apel·lació, agrupament, ordre, admiració, sorpresa, privació, commiseració, dret, imprecació, afirmació, exhortació, negació, confirmació, posició, augment, digressió, expressió religiosa, vot, conjectura, remissió, declaració, interrogació, demostració i nacionalitat.²³ Per tant, les categories 1, 2, 3, 4, 6, 7 i 8 de Làscaris han esdevingut a Ledesma les categories 1, 2, 5, 10, 7, 8 i 11, el que no representa una alteració gaire significativa. I quan tracta de l'accentuació dels adverbis de qualitat, Ledesma utilitza els mateixos exemples que apareixen a Làscaris.²⁴ El llistat de les preposicions inclou a Làscaris sis de monosil·làbiques, enunciades en l'ordre següent: ἐν, εἰς, ἐξ, σύν, πρός, πρό, i dotze de bisil·làbiques, enunciades així: ἄμα, κατά, διά, μετά, παρά, ἀντί, ἐπί, περί, ἀμφί, ἀπό, ὑπό i ὑπέρ.²⁵ A Ledesma es troben tal qual, sense variacions dignes d'esment.²⁶ I amb els temes verbals llegim a Làscaris el següent: χρόνοι δὲ ἕξ· ἐνεστὼς οἶον τύπτω· παρατατικὸς οἶον ἔτυπτον· παρακειμενος οἶον τέτυφα· ὑπερσυντελικὸς οἶον ἐτετύφειν· ἀόριστος οἶον ἔτυψα· μέλλων οἶον τύψω.²⁷ Ledesma no varia gens l'ordre, alhora que fa servir exemples del mateix verb τύπτω.²⁸ Es registra el mateix a la gramàtica de Vergara, on també τύπτω es fa servir com a verb paradigmàtic, com anys a venir serà el cas de λύω.²⁹

Tot i que aquestes similituds suggereixen que l'obra de Làscaris va poder servir de model tant a Vergara com a Ledesma — una dada poc concloent en ella mateixa, atès l'escàs nombre de manuals a l'abast—, però hi ha altres paral·lels més significatius, perquè es tracta d'innovacions introduïdes per l'estudiós cretenc

²³ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 42v.

²⁴ C. Làscaris, *op. cit.*, pàg. 97, (...) τὰ δὲ ποιότητος, καλῶς ἠδέως σοφῶς; M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 54v. καλῶς σοφῶς.

²⁵ C. Làscaris, *op. cit.*, pàg. 96.

²⁶ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 42r-42v: *Praepositiones decem et octo sunt. Monosyllabicae quidem sex, ἐκ, uel ἐξ, ἐν, ἐς, πρό, πρός, σύν. Disyllabicae autem reliquae ἀπό, ἀντί, ἀμφί, ἀνά, παρά, μετά, περί, κατά, ἐπί, διά, ὑπό, ὑπέρ.* Ledesma, doncs, ha procedit a ordenar alfabèticament les preposicions monosil·làbiques, on també ha reemplaçat εἰς per ἐς i en canvi ha esmentat el doblet ἐκ/ ἐξ, mentre que a les bisil·làbiques ha corregit el que a Làscaris devia ésser un error, tot substituint la preposició impròpia ἄμα -que de fet l'autor grec, *op. cit.*, pàg. 97, esmenta com a adverbi- per l'esperada ἀνά, alhora que altera aleatòriament l'ordre de l'estudiós cretenc.

²⁷ C. Làscaris, *op. cit.*, pàg. 27.

²⁸ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pp. 20v. i 83v.

²⁹ F. de Vergara, *De Graecae linguae grammatica libri quinque*, Alcalá 1537, pàg. 8.

i que feren seues Vergara i Ledesma. Així, Ledesma segueix Làscaris pel que fa a l'atenció a la flexió contracta de termes com ara νόος i πλόος,³⁰ tot i que el gramàtic valencià tria un exemple diferent, el de ρόος.³¹ Però a Vergara sí que es troben els exemples emprats per Làscaris.³²

A la morfologia verbal, Làscaris segueix en general el model de flexió verbal establert per Dionisi Traci, amb sis classes de verbs barítons, tres de contractes i quatre d'atemàtics,³³ però amb un canvi: al tercer llibre de la seua gramàtica, l'humanista grec redueix els barítons a quatre classes, quan al primer llibre sí que conservava l'esquema de Dionisi Traci.³⁴ En canvi, ni Vergara ni Ledesma segueixen la innovació de Làscaris, puix que a les respectives gramàtiques els verbs barítons continuen essent sis.³⁵ Val a preguntar-se si el manual que tenien davant no era, precisament, *l'Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ λόγων μερῶν*.

Hi ha diferències rellevants entre les gramàtiques de Vergara i de Ledesma? Doncs sí. Vergara, per exemple, defensa una pronúncia palatal, o més probablement africada-palatal, per a la x grega.³⁶ Curiosament, la gramàtica de Vergara esmenta els noms de les lletres segons l'ús bizantí.³⁷ Ben al contrari, Ledesma segueix el seu mestre Çavall i de retruc Erasme, en proposar una pronúncia historicista, diferent també de la dels reuchlinians,

³⁰ T. Martínez Manzano, *Constantino Láscaris, semblanza de un humanista bizantino*, Madrid 1998, pàg. 139.

³¹ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 17v.

³² F. de Vergara, *op. cit.*, pàg. 5.

³³ D.T. *Ars XIV*, ed. G.B. Pecorella, *Dionisio Trace. TEXNH ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ*, Βολονγα 1062, pp. 45-46: εἰσὶ δὲ συζυγίαι βαρυτόνων μὲν ῥημάτων ἕξ (...) περισπωμένων δὲ ῥημάτων συζυγίαι εἰσὶ τρεῖς (...). τῶν δὲ εἰς —μι ληγόντων ῥημάτων συζυγίαι εἰσὶ τέσσαρες etc.

³⁴ C. Làscaris, *op. cit.*, pàg. 27: συζυγίαι δὲ δεκατρεῖς: ἕξ τῶν βαρυτόνων ῥημάτων: τρεῖς τῶν περισπωμένων καὶ τέσσαρες τῶν εἰς μι.

³⁵ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 20v: *Grauitonorum sex sunt coniugationes*; F. de Vergara, *op. cit.*, pàg. 50: *Coniugationes praecipuae sex, per quae flectuntur omnia verba finita in -a*.

³⁶ F. de Vergara, *op. cit.*, pàg. 149, on associa la pronúncia castellana a la influència púnica. Vegeu al respecte L. Gil & J. López Rueda, «Reuchlinianos y erasmianos en el siglo XVI español», *RUM 18*, 1969, 151-178; J. López Rueda, *Helenistas españoles del siglo XVI*, Madrid 1973, pàg. 160; R. Santiago, «De la correspondencia entre x castellana y sim árabe o x griega, según Nebrija», en C. Codoñer & J.A. González Iglesias (edd.), *Antonio de Nebrija: Edad Media y Renacimiento*, Salamanca 1994, 321-328.

³⁷ F. de Vergara, *op. cit.*, pàg. 146.

que seguien l'ús bizanti.³⁸ No obstant, Ledesma accepta també la pronúncia bizantina de les oclusives sordes en contacte amb nasal dental.³⁹ En aquest punt, doncs, Ledesma torna a mostrar-se eclèctic, però independent tanmateix de l'ús complutense i proper, en canvi, a Crisoloràs i a Làscaris. En definitiva, Ledesma coincideix amb Vergara en una sèrie d'usos que remetent a la tradició de Làscaris, però sense que hi advertim paral·lelismes específics.

Al seu treball sobre els inicis dels estudis hel·lènics al País Valencià, Sebastià García Martínez estableix com les línies mestres dels mateixos depenen de l'ensenyament de Nebrija a Alcalá, que hauria seguit Estrany, i a partir d'ell Çavall.⁴⁰ El mateix autor subratlla com Ledesma hauria refermat aquesta vinculació amb els seus estudis amb Vergara. Però tot això no està prou documentat, ans descansa en una sèrie de supòsits *sine fundamento in re*. Així, Ferragut no només circumscriu una hipotètica estada d'Estrany a Alcalá a un breu període entre els anys 1513 i 1514, molt després dels estudis que havia seguit a València i París, ans també recorda com l'humanista valencià mai no esmenta Nebrija.⁴¹ Sí que està garantida documentalment la presència de Le-

³⁸ M.J. Ledesma, *Graecarum institutionum compendium*, pp. 8v9r: Θ, *Latinis th est, proferturque postia lingua ut praeceptor meus non poenitendus Damianus Çavallius Oriolanus docebat inter superiores ac inferiores dentes, ut spiritus aliquantum emittatur cum τ. (...) Φ, ph, Latinis est, sed profertur per p emissio spiritu, non per f. X, ch, emissio etiam spiritu etc.* No sabem en què es basa J. López Rueda, *op. cit.*, pàg. 170, quan diu el següent: *Aunque Ledesma en su Graecarum institutionum compendium (1545) se declara partidario de practicar la pronunciación moderna, expone también la antigua lo mismo que Vergara etc.*

³⁹ M.J. Ledesma, *Graecarum institutionum compendium*, pàg. 9v: *N profertur ut n ac si ponatur ante μ β, uel π in loco quouis ut m pronunciatur τὸν βίον tom bion, τὸμ πατέρα tom batera semper n post μ uertitur π in sonum b, Latini ut πέμπω pembo non pempo etc.*; pàg. 10r: *T profertur ut t, sed si post v sequatur ubicumque fuerit in sonu uertitur ut πάντα panda, τὸν Τάνταλον ton Dandalon.*

⁴⁰ S. García Martínez, «Sobre la introducción del helenismo en la universidad de Valencia durante la primera mitad del Quinientos», in *Actes du Premier Colloque sur le Pays Valencien à l'époque moderne*, Pau 1980, 363-397, pàg. 364.

⁴¹ C. Ferragut, «Strany, Joan Andrés», en J.F. Domínguez (ed.), *Diccionario biográfico y bibliográfico del humanismo español (siglos XV-XVIII)*, Madrid 2012, 802-806, pàg. 802: (...) *Los datos aportados por los biógrafos son en muchos casos ambiguos y contradictorios: los más antiguos lo sitúan obteniendo el grado de maestro de Artes en Valencia y estudiando después Teología en París, mientras que los repertorios bibliográficos del siglo XVIII y siguientes afirman que entre Valencia y París mediaron estudios con Nebrija en Alcalá, donde obtuvo la maestría en Artes, aunque el propio Strany omite en su obra cualquier alusión al magisterio de Nebrija.*

desma a Alcalá el curs 1529-1530, mercès a l'acta notarial del testament d'Estrany.⁴²

El cas és que Ledesma sí que esmenta Nebrija i Vergara, el segon dels quals havia tingut ocasió de conèixer, però en termes no gaire amistosos:

*Equidem institutiunculis his meis (absit dicto inuidia) efficiam ut ingenium mediocre, mediocri studio atque affectu, sex plus promoueat mensibus in Graeca lingua, quam in Latina si tres annos sequatur Nebrissensem.*⁴³

La referència a Vergara, tot i l'ornat retòric amb què Ledesma guarneix les seues paraules, tampoc no dona peu a suggerir una relació de mestre i deixeble: res no indica que Vergara autoritzés ni conegués l'ús d'alguns materials seus per part de Ledesma, ni que aquest li'n demanés permís i ni tan sols el fes avinent de res.⁴⁴ Tot plegat contradiu la teoria de la dependència de Nebrija i Vergara. La manca d'un estudi exhaustiu no ens permet ara de formular als seus justos termes la nostra opinió present, que en tot descansa en l'única metodologia vàlida, l'examen de les respectives gramàtiques.

Lo más probable es que estudiara y se graduara en Artes en el Estudio General de Valencia entre 1500 y 1505, y a continuación (1505-1506) se desplazara a París a estudiar Teología, materia en la que se doctorará a su regreso a Valencia, entre 1509 y 1513. En último lugar cabría situar los estudios en Alcalá, que se extenderían como mucho hasta 1514.

⁴² C. Ferragut, *El manuscrito de Juan Andres Strany sobre la Naturalis Historia de Plinio*, tesi doctoral, València 1993, pàg. XLIV: *Item do e lleix al magnífic mossèn Honorat Joan, fill del magnífic Gaspar Joan, tots los llibres que jo tinc e posseisc de tal emperò pacte e condició que si lo dit Honorat Joan moria en Flandes tots los dits llibres, medalles e coses dessús dites sien dels honorables En Miquel Ferri e Jeroni Ledesma, estudiants los quals al present estudien en Alcalá.* El document s'estén a 10 de Gener del 1530.

⁴³ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 7r.

⁴⁴ M.J. Ledesma, *op. cit.*, pàg. 6v: *Audieram Franciscum Vergaram Graecae linguae apud Complutensem literatissimum professorem in arte sua grammatica de hac re non pauca fecisse uerba, in qua quum ad meas peruenisset manus, non nulla offendi, erudita quidem illa, ac selecta, sed quae ego multo antea uos ut scitis per schedas docueram, quo argumento uel praecipuo coepit mihi nonnihil mea haec exercitatio arridere, quod scilicet cum uiro tam docto tamquam utraque lingua claro in quibusdam ita consenserim ut nonnunquam quibusdam uestrum exempla fere canonum eadem in utraque arte commonstrarim, quo effectum est ut aliqua coactus ferim commutare ut uulgi aurae conarer satisfacere.*

REDONDO, J., «El *Compendium Graecarum Institutionum* de Ledesma i la gramàtica de Làscaris», *SPhV* 15 (2013), pp. 11-22.

RESUM

Amb la present contribució es pretén de parar compte en les afinitats entre la gramàtica de Miquel Jeroni Ledesma i la de Constandinos Làscaris, així com les divergències de Ledesma amb la tradició complutense representada per la gramàtica de Vergara.

MOTS CLAU: gramàtica grega, Renaixement, Bizanci.

ABSTRACT

With this paper we intend to call attention to the similarities between the Greek grammars written by Miquel Jeroni Ledesma and Constandinos Lascaris, as well as to the differences shown by Ledesma towards the Complutensis tradition represented by the grammar of Vergara.

KEYWORDS: Greek grammar, Renaissance, Byzantium.